

Schwendtner Tibor

Ki találta fel a humboldti egyetemet?

Vita az úgynevezett „Humboldt-mítosz”-ról*

Talán nem tekinthető véletlen egybeesésnek, hogy éppen azokban az években, amikor az EU tagországai arra az elhatározásra jutottak, hogy az egyetemi rendszereiket egységesen alakítják át az úgynevezett bolognai folyamat keretei között,¹ komoly nemzetközi vita bontakozott ki arról, milyen szerepe volt Wilhelm von Humboldtnak a Berliini Egyetem alapításában. Létezik-e, létezett-e egyáltalán a humboldti modell, és ha esetleg igen, nem vált-e már régen időszerűtlenné? A „Humboldt-mítosz” lett az újraértékelési törekvések vezérfogalma, vagyis azon tézis körül folyt elsősorban a vita, hogy Humboldt teljesítményének megítélésakor nem utólagos mítoszteremtésről van-e inkább szó, mint reális ábrázolásról.²

Az álláspontok megoszlása a bolognai folyamat megítélésével kapcsolatban meglehetősen egyértelmű volt: Humboldt nevével harcoltak a bolognai folyamat ellen, az utólagosan konstruált Humboldt-mítosz tézisének képviselői³ pedig inkább támogatták a reformokat. Legújabb könyvében Heinz-Elmar Tenorth a következőképpen jellemezte a helyzetet:

„A Bologna-reform körüli vitákban Humboldt munkásságát intenzíven felhasználták, a reform ellenzői úgy hivatkoztak Humboldtra, mint egy védőszentre, aki a klasszikus szövegeivel megerősíti [...] az egyetemek középiskolai szintre való súlyosztása (Verschulung), a rentabilitás erőltetése és az állami beavatkozás elleni érvelést [...]”⁴

* A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 *Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen* című projekt támogatta.

¹ A Bolognai Nyilatkozatot 29 ország képviselői adták ki 1999-ben.

² A „Humboldt-mítosz”-szal kapcsolatban 1997-ben jelent meg először *German Universities: Past and Future. Crisis or Renewal?* címmel egy kötet, melyet Németországban 1999-ben adtak ki *Mythos Humboldt. Vergangenheit und Zukunft der deutschen Universitäten* címmel (Ash [ed.] 1997; Ash [Hg.] 1999). 2001-ben jelent meg egy másik jelentős, e témát tagláló tanulmánykötet *Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells im 19. und 20. Jahrhundert* (Schwinges [Hg.] 2001). Sylvia Paletschek 2002-ben jelentette meg sokat hivatkozott, bár nem túl meggyőző *Die Erfindung der Humboldtschen Universität. Die Konstruktion der deutschen Universitätsidee in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts* című tanulmányát (Paletschek 2002). Azóta folyamatosan jelennek meg a pró és kontra állásfoglalások, ezek közül kiemelném Martin Eichler *Die Wahrheit des Mythos Humboldt* című informatív tanulmányát (Eichler 2012), illetve a téma egyik legnevesebb szakértőjének, Heinz-Elmar Tenorthnak 2018-ban megjelent, *Wilhelm von Humboldt – Bildungspolitik und Universitätsreform* című könyvét (Tenorth 2018).

³ A továbbiakban ezt a csoportot, akik tehát azt állítják valamilyen formában, hogy Humboldt tevékenysége és érdemei kapcsán elsősorban mítoszzól van szó, a mítosz-tézis híveinek vagy képviselőinek fogom nevezni.

⁴ Tenorth 2018: 7.

A mítosz-tézis képviselői pedig a humboldti gondolkör eltakarítását tartják szükségesnek ahhoz, hogy a reform akadálymentesen végbemelessen. Mitchell G. Ash megfogalmazásában: „[...] joggal merül fel a kérdés, vajon a *Humboldt-mítosz*, ahelyett hogy inspirációt jelentene, nem akadályozza-e inkább azt, hogy az új kihívásokról szóló reformdiskusszió sürgősen megfelelő mederbe kerüljön.”⁵ A kibontakozott vita mindkét álláspontjának képviselői megkapták a másiktól azt a tudásszociológiai természetű vádat, hogy valójában csak érdekeket szolgálnak ki: a „humboldtiánusok” azzal vádolták a mítosz-tézis képviselőit, hogy voltaképpen az egyetem technokrata szellemiségű átalakításának a lobbistái,⁶ a humboldti örökség védelmezői pedig a másik oldal szerint csak a konzervatív professzori kar érdekeinek kiszolgálói lehettek.⁷

A mítosz-tézis hívei hajlamosak leegyszerűsítő történeti állításokat tulajdonítani a humboldti modell pártolóinak, Martin Eichler ezeket az állításokat a következőképpen foglalta össze:

„a.) Humboldt kidolgozta az egyetem eszméjét; b.) ezt az eszmét áthelyezte a »Berlini Egyetem« intézményességébe; c.) a Berlini Egyetem a német egyetemek modelljévé és előképévé vált; d.) a német egyetem e modell sikere alapján világraszóló jelentőségre tett szert; e.) a »Humboldt Egyetem«-et az egész világba exportálták.”⁸

Az első tézisben említett humboldti egyetemesszeme fő elemei pedig a következők: a kutatás és az oktatás szabadsága, a kutatás és a tanítás egysége, a képzés (*Bildung*) előtérbe állítása a szűk értelemben vett szakemberek kiképzésével szemben, a tudományok egysége és a filozófia központi jelentősége.

A Humboldt-mítosz körüli vita ennek megfelelően sok területen zajlott, amelyek közül a következőket tudjuk megkülönböztetni. Az első vitatott kérdés, hogy milyen valóságos szerepe volt Humboldtnak a Berlini Egyetem alapításában. Azaz: mekkora hatást gyakoroltak Humboldt gondolatai, amelyeket már 1794-től különböző, sokszor töredékesen maradt feljegyzésekben,⁹ illetve

⁵ Ash 1999: 12.

⁶ „A Humboldt-mítosz dekonstrukciója maga ismét csak tudománypolitikai érdekeket szolgál.” Eichler 2012: 66.

⁷ Konrad Jarausch beszédes című írásában (*Humboldt Syndrom: Die westdeutschen Universitäten 1945–1989 – Ein akademischer Sonderweg?*) „a professzorok retorikus stratégiájá”-ról beszél, amely a „humboldti tradícióra apellál”. Jarausch szerint „az egyetlen kiút ebből az ördögi körből, ha felismerjük, hogy a Humboldt-szindróma a probléma része”. Ebből következik, hogy más megoldás nincs, mint „a Humboldt-szindróma bilincseinek szétrobbantása” (Jarausch 1999: 75–76).

⁸ Eichler 2012: 59–60.

⁹ Humboldt korai törekvéseit jól közvetíti egyik korai, 1793–1794-ben papírra vetett írásának címe: *Theorie der Bildung des Menschen* (WHW 1: 234–240), emellett megemlíthetjük az *Über den Geist der Menschheit* című, szintén befejezetlen szöveget 1797-ből (WHW 1: 506–518) és 1799-es, *Ueber Göthes Herrmann und Dorothea* című művét (WHW 2: 125–356).

hivatali ténykedése alatt memorandumokban¹⁰ fogalmazott meg, az újonnan alapított Berliini Egyetem valóságos működésére, szerkezetére, szabályzataira? Intézményesültek-e filozófiai gondolatok az egyetem alapításával? A következő igen vitatott kérdés, hogy előképként szolgált-e a Berliini Egyetem a 19. században a többi német és külföldi egyetem számára. E kérdés is több lényegi részkérdésre bomlik. Az egyik ilyen, hogy nem játszottak-e hasonló szerepet más reformegyetemek – elsősorban Göttingen, de Jéna és Halle is – még akár a Berliini Egyetem esetében is.¹¹ További fontos kérdés, hogy mely országokban hogyan hatott a német, s különösen a berliini példa.¹²

A viták középpontjában állt az a kérdés is, hogy amennyiben volt mítoszteremtés, az mikor és hogyan zajlott le, s e mítoszképzés miként viszonyul a valóságos történeti folyamatokhoz. A mítosz-tézis képviselői elsősorban két időszakot azonosítottak, amikor szerintük létrejött a Humboldt-mítosz. Az egyik a múlt század eleje, amely több szempontból is kitüntetett időszaknak számít. 1910-ben ünnepelték a Berliini Egyetem alapításának jubileumát, s az ilyen ünnepi események mindenképpen kitermelik az új történeti munkákat, éppúgy, mint a szép szónoklatokat.¹³ Másrészt a 20. század elejére erősen előrehaladt az a 19. században megkezdődött folyamat is, melynek révén a természettudományok és a mérnöki tudományok előtérbe kerültek, és háttérbe szorították a klasszikus bölcsészettudományokat.¹⁴ A kritika szerint az utóbbiak képviselői legitimációs okokból találták meg Humboldtot, akit a Berliini Egyetem alapítói szerepébe ültették, s nézeteit az akkori szituációra való válaszként értelmezték. Mások inkább a német nacionalizmus egyik megjelenési formáját látják a Humboldt-mítosz kialakításában.¹⁵ Az 1910 körül kezdődött újraértelmezési folyamat az első világháborúban elszenvedett vereség után az egyetemi reform kérdésének

¹⁰ Ezek közül kiemelkedik hatástörténeti szempontból is *A berliini felsőbb tudományos intézmények külső és belső szervezetéről* című 1809-es feljegyzése (WHW 4: 247–267), és a königsbergi és litvániai iskolaügyre vonatkozó emlékeztetője (WHW 4: 168–195).

¹¹ E sokat vitatott kérdéstről lásd például Békés 2001; Brocke 2001; Bruch 2001: 61; Eichler 2012: 63; Paletschek 2001; Wálther 2001.

¹² E tekintetben figyelemre méltó Rainer C. Schwinges megfigyelése: „Úgy tűnik, hogy Humboldtot majdhogynem gyorsabban recipiálták Amerikában, mint a német nyelvterület egyetemein.” (Schwinges 2001: 9.) Manfred Eigen is megerősíti ezt az irányt: „A Johns Hopkins volt az egyik első egyetem, amelyet a humboldti koncepció szerint alapítottak. A Harvard College átalakulása Harvard University-vé már ezt a példát követte és a modern amerikai egyetemek ezt a modellt választották, ráadásul semmiképp csak az »Ivy League Schools« a keleti parton, hanem a nagy állami egyetemek is Közép-Nyugaton és különösképpen Kaliforniában.” (Eigen 1988: 83).

¹³ Sylvia Paletschek tézise szerint: „A humboldti egyetem e toposza a 20. század találmánya.” (Paletschek 2002: 184.) Hasonlóan foglal állást Rüdiger vom Bruch különböző írásaiban: Bruch 1999: 39–52; Bruch 2001: 67–68.

¹⁴ Fritz K. Ringer a *The Decline of the German Mandarins: The German Academic Community, 1890–1933* című könyvében alaposan bemutatja e folyamatot és következményeit (Ringer 1969).

¹⁵ Langewiesche 2010.

felmerülésével új lendületet kapott.¹⁶ A Humboldt-mítosz létrejöttének másik feltételezett időszaka ahhoz az eseménysorhoz köthető, amikor az NDK-ban a Berlieni Egyetemet a Humboldt fivérekről nevezték el, s erre adott reakcióként az NSZK-ban – részben a Freie Universität alapításához, részben a 150 éves évfordulóhoz kapcsolódva – megindult a humboldti örökség intenzív feldolgozása, újragondolása. Tenorth álláspontja szerint:

„Szigifikáns e tekintetben az 1960-as jubileumi év. Erre az évre helyezhetjük a Humboldt-mítosz létrejöttének időszakát [...]. Az egyetemesszme, a berlini alapítás és az aktuális egyetempolitika egységes narratívaként a Humboldt-mítosz végleges formájában jelent meg [...].”¹⁷

E tanulmány e sokfelé ágazódó vitából és önmagában is jelentős problémából két olyan kérdést szeretne alaposabban körbejárni, melyek a filozófiai gondolatok intézményesülésének problematikáját érintik. Az első kérdés a Berlieni Egyetem alapításával kapcsolatos, és arra vonatkozik, hogy filozófiai eszmék milyen szerepet játszottak a Berlieni Egyetem alapításában. A vizsgálat Humboldt tevékenységére összpontosít, aki jól ismerte Kant, Schelling, Schiller, Fichte és Schleiermacher idevágó nézeteit, és képes is volt arra, hogy önállóan vitassa, elsjátítsa és felhasználja azokat saját elképzelései kialakításakor. A kérdés az, hogy rövid, tizenhat hónapos oktatási államtitkári tevékenysége során mennyire volt képes ezeket az elgondolásokat érvényesíteni. Kitérünk Schleiermacherhez való viszonyára is, hiszen a neves teológus-filozófus szintén jelentős szerepet játszott a Berlieni Egyetem intézményes struktúrájának kialakításában.

A másik vizsgálandó kérdéskör arra vonatkozik, hogy alkalmas-e a mítosz fogalma a Humboldt-recepció megfelelő értelmezésére. E kérdés azért merül fel élesen, mert a mítosz-tézis képviselői hajlamosnak tűnnek mindent egy kalap alá venni, s a Humboldt-mítosz dekonstrukciója közben nem különböztetik meg a Humboldtra való hivatkozás, illetve Humboldt-értelmezés különböző formáit. Emiatt szükség van annak pontosítására, hogy Humboldt tevékenységének és gondolatainak 20. századi recepciója milyen tipikus formákat öltött. Látni fogjuk, hogy a Humboldt-recepciónak legalább öt jellegzetes formáját különböztethetjük meg, s erősen kérdéses, hogy a mítosz fogalmát ezekre vonatkoztatottan melyik esetében alkalmazhatjuk egyáltalán tárgyszerűen.

¹⁶ Karl Jaspers ebben az időszakban szállt be e küzdelembe 1923-ban megjelentett *Idee der Universität* című könyvével, melyet a német történelem további fordulópontjain átdolgozva újra és újra kiadott. Pár éve jelent meg a Jaspers-összkiadás első köteteként az *Idee der Universität* különböző szövegvariációinak alaposan dokumentált kötete (Jaspers 2016). Kizárólag az 1933-ban írt, *Thesen zur Frage der Hochschulerneuerung* című, a „Führerprinzip”-nek az egyetemekre való bevezetését javasoló irat maradt ki ebből a gyűjteményből. Vö. Jaspers 1993.

¹⁷ Tenorth 2018: 38, a részletes érvelést lásd 24–44. A „Humboldt-retorika” 1945 utáni alakulásához lásd még Jaraus 1999: 61–76.

A FILOZÓFIA SZEREPE A BERLINI EGYETEM ALAPÍTÁSÁBAN

A vita egyik alapvető kérdése, hogy Humboldt mennyire volt kulcsszereplő, elsősorban koncepcionális értelemben – hiszen azt, hogy Humboldt a kritikus időszakban a „Sektion für Unterricht und Kultus” vezetőjeként szervezői, hivatali értelemben meghatározó szerepet játszott az egyetemalapításában, komolyan nem lehet kétségbe vonni.¹⁸ Az alapító koncepció eredete viszont erősen vitatott. Az egyik markáns álláspont szerint helyesebb lenne Kant–Schleiermacher, mint Humboldt Egyetemről beszélni,¹⁹ mások viszont Schleiermacher visszahúzó, konzervatív befolyását bírálják Humboldt hatásával szemben.²⁰ A kiegyensúlyozottabb értelmezők természetesnek veszik, hogy Humboldt sok forrásból dolgozott, a jelentős gondolkodók közül hatott rá Kant, Schiller, Goethe, Herder, Schelling, Fichte és Schleiermacher.²¹ A vita másik fő csapásiránya, hogy jelen volt-e egyáltalán bármiféle filozófiai koncepció a Berlini Egyetem alapításakor, avagy ennek feltételezése csak utólagos rávetítés. E kritika képviselői azt hangsúlyozzák, hogy Humboldt ugyan kiváló szervező volt, de hivatalviselése rövid ideje alatt egyáltalán nem volt módja filozófiai koncepcióját az intézménybe beépíteni. Wehler ironikusan Humboldt „szépen cizellált mondatai”-ról beszél, melyeket a közoktatás és az egyetemek valóságával vet össze;²² Tenorth pedig azt hangsúlyozza, hogy az úgynevezett „alapítószövegek”²³ nem játszottak szerepet

¹⁸ Abban az időben még nem volt önálló kultuszminisztérium Poroszországban, csak 1817-ben hozták létre „Ministerium der Geistlichen, Unterrichts- und Medizinalangelegenheiten” elnevezéssel (Tenorth 2012b: 78), hanem csak egy államtitkárság, amely a belügyminisztériumon belül működött.

¹⁹ Rüdiger vom Bruch 1995-ös cikkét (*Langsamer Abschied von Humboldt: Etappen deutscher Universitätsgeschichte im 20. Jahrhundert*) Ruegg idézi (Ruegg 1997: 157). A cikk számomra hozzáférhető 1999-es verziójában Kant neve lemaradt, s a mondat így hangzik: „A Humboldt Egyetem lényegi vonásaiban Schleiermacher Egyetem”. (Bruch 1999: 50.)

²⁰ Helmut Schelsky is hangsúlyozza, hogy az egyetlen gondolkodó, aki Humboldton kívül a Berlini Egyetem alapításában tevékenyen részt vett, az Schleiermacher volt, viszont szerinte Schleiermacher „a fennállóval szemben minden kompromisszumra nyitott volt. Ebben nemcsak az a hajlama vezette, mely a hatalommal való kiegyezésre törekedett, hanem romantikus szemlélete is, mely a történetileg kialakultnak különös értéket tulajdonított, azt akarta újra életre galvanizálni, hogy az mint észszerű nyilvánuljon meg (offenbar werden zu lassen).” (Schelsky 1963: 60.)

²¹ Humboldtra különböző egyetemenkoncepciók is hatottak, hiszen egy már működő kutatóegyetemen, a göttingeniben folytatta egyetemi tanulmányait, s Jénában élt évekig Schillerrel és Goethevel barátságban, így a másik reformegyetem, a jénai működéséről is első kézből értesülhetett. Helmut G. Walther a *Reform vor Reform. Die Erfahrungen Wilhelm von Humboldt in Jena 1794 bis 1797* című tanulmányában alaposan tárgyalja ezt a kérdést. (Walther 2001, lásd még Wittrock 1993: 317–318.) A Humboldtot ért filozófiai hatásokról sokan írnak, lásd például Fehér M. 2007; Menze 1965, 1975; Schelsky 1963; Spranger 1960.

²² Wehler 1989: 475.

²³ A Berlini Egyetem alapításához köthető szövegeket, az „Universitätschrift”-eket a 20. század folyamán – különböző válogatásban – újra és újra kiadták. A legfontosabban ezek közül Kant *A fakultások vitája* című írása, amely eredetileg 1798-ban jelent meg (Kant 1964). Schelling 1802-ben *Előadások az akadémiai stúdiumok módszeréről* címmel tartotta meg az előadásait (Schelling 1990), Fichte szövege (*Deduzierter Plan einer zu Berlin zu errichtenden Höheren Lehranstalt, die in gehöriger Verbindung mit einer Akademie der Wissenschaften stehe*) 1807-ben

az egyetem alapításában: „Humboldt munkaelvei inkább egyszerűek, világosak és filozófiátlanok (unphilosophisch) voltak: személyek, épület és finanszírozás, ezeknek a tényezőknek kellett stimmelniük ahhoz, hogy indulhasson az egyetem”.²⁴ Felvetődik persze, hogy Humboldt tevékenységéből, vagy inkább Wehler és Tenorth szemléletmódjából hiányzik-e a filozófiai dimenzió?

Az első kérdés tehát így hangzik: saját koncepcióját valósította meg Humboldt, vagy inkább Schleiermacherét, illetve Kantét, Schillerét, Fichtét és Schellingét? A kérdésnek abból a szempontból van valamennyi létjogosultsága, hogy ha a „humboldti egyetem”-ről beszélünk, akkor nem emlékezünk meg a többi gondolkodóról, akiknek szintén komoly érdemei voltak azoknak az eszméknek a kidolgozásában, melyekre Humboldt támaszkodott a Berlieni Egyetem alapításának idején. Ebben az értelemben talán van igazság abban a felvetésben, hogy Humboldt nevét tekintsük rövidítésnek, vagy kódnak, amely mintegy átfogja azt a rengeteg hatást és impulzust, mely egyesült a Berlieni Egyetem alapítása körül.²⁵ Ha azonban megfontoljuk, hogy bármely más gondolkodó alkotásairól is elmondható, hogy amit alkottak, rengeteg más gondolkodó hatásából, elsajátításából, kreatív újragondolásából származik, akkor ez az igény a pontosításra már nem látszik annyira szükségesnek.

Humboldtra nyilvánvalóan hatott a kor gondolatvilága, ugyanakkor eredeti gondolkodó volt, aki képes volt kialakítani saját szemléletmódját. Számításba kell vennünk továbbá, hogy teljesen váratlanul került döntéshelyzetbe: az oktatási államtitkárságot kelleetlenül vette át, s így csöppent egy olyan szituációba, amely sokkal több mozgásszabadságot adott, mint amit egy oktatási miniszteri vagy államtitkári poszt általában biztosított.²⁶ A Napóleontól elszenvedett vereségek következtében hatalmas reformok végrehajtására nyílt lehetőség, s ez a helyzet Humboldtól rendkívül gyors választ követelt meg. Humboldt reformtevékenysége az oktatásügy egészét átfogta, a következő területeken ért el leginkább haladást: a közoktatás struktúrájának egységesítése, a humanisztikus gimnázium kialakítása, a vizsgarendszerek bevezetése, és tanárképzés kiépítése, továbbá természetesen a Berlieni Egyetem alapítása. Ami az utóbbit illeti, hamar munkához látott, s már 1809 májusában megírta az egyetemalapítás kérelmét²⁷, melyet végül az év júliusában nyújtott be a királyhoz, aki augusztus 16-án hagyta jóvá

(Fichte 1960). Schleiermacher írása *Alkalmi gondolatok a német módra elképzelt egyetemekről* címmel 1808-ban született meg (Schleiermacher 1960). Humboldt a már említett *A berlieni felsőbb tudományos intézmények külső és belső szervezetéről* című feljegyzést hivatali ideje alatt, 1809-ben írta meg (WHW 4: 247–267).

²⁴ Tenorth 2012a: 56. Tenorth 2018-as könyvére is jellemző, hogy Humboldt szemléletmódját mindig idézőjelben, távolságtartóan nevezi filozófiaiának (Tenorth 2018: 158, 169), és amikor pozitíve jellemzi a megközelítést, akkor inkább kihagyja a filozófiát: „[...] nemcsak pedagógiai vagy társadalomelméleti és liberális [...] hanem antropológiai is”. Uo. 168.

²⁵ Eichler 2012: 61; Langewiesche 2010: 81; Moraw 2001: 17–18; 65; Schwinges 2001: 9–10.

²⁶ Jellemző Humboldt „lelkesedésére” a következő levélrészlet: „A legnagyobb áldozatot hozzuk, amit egyáltalán hozni tudunk, ha elhagyjuk Rómát és Németországba költözünk.” Idézi Tenorth 2012a: 43.

²⁷ WHW 4: 29–37.

a tervet.²⁸ Az államtitkárság feladata volt az egyetemalapítás teljes megszervezése. Ide tartozott az első professzori kar összeállítása, melynek Humboldt kiemelt jelentőséget tulajdonított. A tiltsi béke következményeképpen ideiglenesen elvezett Poroszország számára a hallei egyetem, ezért az állás nélkül maradt hallei professzorok képezték az új professzori kar fő bázisát. Humboldt ugyanakkor az egész német nyelvterületről keresett tudósokat, hogy lehetőség szerint a legkiválóbbakat alkalmazza. Többek között Friedrich Carl von Savigny, August Boeckh, Johann Gottlieb Fichte, Barthold Georg Niebuhr és Friedrich Schleiermacher került a Berlieni Egyetem első professzori karába. A Berlieni Egyetemen 1810 október 15-én kezdődött meg a tanítás, de Humboldt akkorra már egyéb okokból lemondott az államtitkári pozíciójáról. Az egyetemi alkotmány kidolgozásában emiatt már nem tudott részt venni.²⁹

Humboldt koncepcionálisan a már említett, fiatalkorában töredékesen kidolgozott *Theorie der Bildung*ra támaszkodhatott, amely azonban az individuuum fejlődésére vonatkozott, nem pedig egy ország oktatási rendszerére. Már ismerte vagy akkor elolvasta a korábban felsorolt szerzők egyetemfilozófiai írásait, amelyek az alapítás előtti évtizedben születtek. Az is nyilvánvaló, hogy Humboldt – saját politikai-filozófiai ízlésének megfelelően – válogatott e gondolatok, intézményes javaslatok között. Például mind Fichte koncepcióját,³⁰ mind pedig Fichte személyét³¹ távol tartotta az alapítás ügyétől.

HUMBOLDT VAGY SCHLEIERMACHER?

A legvitatottabb kérdés Schleiermacher szerepének és jelentőségének megítélése.³² Humboldt egyértelműen pozitívan viszonyult a teológus-filozófushoz, bevonta az államtitkárság munkájába, őt tette meg a nagy felhatalmazással bíró Tudományos Bizottság (wissenschaftliche Deputation) vezetőjének.³³ Schleiermacher professzora és egyik első dékánja lett a Berlieni Egyetemnek, s nem utol-

²⁸ Tenorth 2012a: 48.

²⁹ Tenorth 2012a: 53–56.

³⁰ Ruegg a következőképpen ír erről: „Amilyen nagyra becsülte Humboldt a filozófus Fichtét mint egyetemi oktatót, olyanira eltökélten utasította vissza a tervét, amely az egyetemet mint képességek iskoláját (Kunstschule) és a tudományos akadémiát mesterekből és tudományos novíciusokból álló kolostorszerű állami intézményben egyesítette volna.” (Ruegg 1997: 157.)

³¹ „Fichtét nem szabad beengedni” – írta egy levelében Humboldt (idézi Tenorth 2012a: 45). Itt az egyetem szervezéséről volt szó, Humboldt természetesen – amint azt Ruegg előbb idézett mondata is mutatja – elfogadta Fichtét mint az új egyetem professzorát és dékánját.

³² Például Bruch 1999: 51; Bruch 2001: 63; Ruegg 1997: 156–170; Schelsky 1963: 60–64; Schwinges 2001: 7; Tenorth 2018: 19–20; Walther 2001: 31.

³³ A Tudományos Bizottság a tudományos és oktatási ügyek minőségi elbírálásáért lett felelős, többek között felügyelte a különböző vizsgák követelményeit és lebonyolítását valamint a tankönyvek kiválasztása és az oktatási módszerek értékelése is a feladatkörébe tartozott. (WHW 4: 201–209; Jeismann 1996: 325.) Az 1809 decemberében megalapított szervezet elnöke lett Schleiermacher, a tagjai között volt többek között Herbart és a filológus Wolf is (Konrad 2010: 48).

sósorban tagja annak a testületnek, amely az egyetem részletesen megfogalmazott alkotmányát kidolgozta.³⁴ Schleiermacher nevéhez fűződik a szeminárium rendszer berlini bevezetése, vagyis a tanszékek, professzorok olyan intézményes együttműködésének kialakítása, amely alternatívát képezett a nagy tudományos intézetek szerveződési sémájával szemben, míg ugyanis az intézetek hierarchikus felépítésűek, s a vezető – alárendelt viszony a meghatározó a kutatás megszervezésében, addig a szeminárium rendszerben a részt vevő professzorok laza szerveződést alkotnak egymással, s mellérendelt viszonyban állva végzik a munkájukat.³⁵

Humboldt és Schleiermacher közös törekvése az volt, amelyet – Habermas kifejezésével élve – „államilag szervezett autonómiá”-nak nevezhetünk.³⁶ Az államtól várták, hogy megvédje az egyetemeket a gazdasági érdekek behatolásától és a különböző politikai-ideológiai támadásoktól, befolyásolási kísérletektől.³⁷ Akármilyen furcsán és persze illuzórikusan hangzik is, a Humboldt és Schleiermacher által megfogalmazott autonómia azt jelentette, hogy az egyetem mintegy ajánlatot tett az államnak: védj meg mindenkitől, többek között saját magadtól is, s cserébe kiképezzük számodra az új elitet, amelyet már nem lehet pusztán a nemességből rekrutálni. Humboldt szerint az állam akkor tudja elérni, hogy az egyetemi „tevékenységet minden időben a legelevenebb és legintenzívebb élénkség jellemezze”, ha elfogadja, hogy beavatkozás révén ezt „nem tudja elérni, sőt inkább akadályozza, mihelyst beavatkozik”.³⁸ Schleiermacher pedig így írt:

„Az iskolák és az egyetemek azonban egyre hosszabb ideje és egyre jobban szenvednek attól, hogy az állam olyan intézményeknek tartja őket, amelyekben a tudományt nem a tudományért, hanem az állam érdekében művelik, [...] az állam fél attól, hogy ha szabadjára engedné ezeket az intézményeket, hamarosan minden a tanulás és tanítás terméketlen, az élettől és az alkalmazástól igen távol eső körében forogna, és a pusztaság elvenné az ifjak kedvét a cselekvéstől, és senki nem akarná folytatni a polgári tevékenységeket. [...] De ha az állam hamis aggodalomtól vezérelve és erre alapozott rendelkezésekkel táplálja a félreértéseket, [...] akkor megfosztja az iskolákat az alapjaiktól, akkor az egyetemeken a fő kérdéseket belefojt-

³⁴ Az 1812-től 1816-ig zajló kodifikációs munka szerves részét képezte a Berlini Egyetem alapításának (Tenorth 2012b: 79–80).

³⁵ Schleiermacher 1960: 149–151. Ruegg felhívja a figyelmet, hogy a szeminárium rendszernek is megvannak az előzményei, Göttingen, Halle és Lipcse egyetemén már működtek korábban. Ruegg 1997: 167; e kérdésről részletesebben uo. 167–170, illetve Brocke 2001.

³⁶ Habermas 1988: 150.

³⁷ „[...] a magasabb tudományos intézményeket a politikai támadásoktól éppúgy megvédi, mint a társadalmi elvárásoktól.” Habermas 1988: 150.

³⁸ Rajnai László fordításában: Humboldt 1985: 251–252. Eredeti szövege: WHW 4: 256–257. Humboldt ajánlatának legkülönösebb része, hogy az államnak a professzoroktól is meg kell védenie az egyetemet, amennyiben az új professzorok kinevezési jogát az államnak tartotta fenn (Tenorth 2018: 188).

ják egy sereg mellékes dologba, [...] az állam pedig hosszú távon megfosztja magát a jelentős előnyöktől, mindattól, amit a tudománytól kaphat.”³⁹

Az államilag szervezett autonómia gondolata nyilvánvalóan összefüggött a porosz állam hivatalnoki karának önképével és törekvéseivel. Amint ezt Thomas Nipperdey kifejtette, a korabeli porosz fejlődést az jellemezte, hogy létrejött egy „mesterséges” és „természetellenes” államalakulat, amely szembe tudott helyezkedni a polgári-burzsóá érdekekkel éppúgy, mint a feudális erők törekvéseivel. Ez az önállósult felvilágosult állam a maga hivatalnokaival „vezetési igényeket tudott érvényesíteni a nemességgel és a királlyal szemben”, ugyanakkor nem tekinthető a polgári réteg képviselőjének sem. Ebből következik, hogy

„a képzés társadalmi eszméje mégsem polgári, nem burzsóá, nem a tulajdonra és a gazdasági sikerre, nem a gyakorlatias rátermettségre orientált [...] Az állami maximum racionalitása és általánossága [...] megfelelt az egyetemalapítás új definíciójának: eloldódás a származástól és foglalkozási érdektől, a cselekvés általános elvek szerinti keresztülvitele, a tudomány öncélúsága és az egészre orientáltsága. Berlin, Breslau, Bonn már nem tradicionális tartományi, hanem fővárosi, összporosz, össznémet, sőt világszerte érvényesülő egyetemek; az új tudományegyetem univerzalitása megfelel egy már nem partikuláris, antiregionális észállam (antiregionalistischer Vernunftstaat), igen a porosz állam modernitásának.”⁴⁰

Humboldt és Schleiermacher az elitet nem szakképzés (Ausbildung), hanem „általános emberképzés” (allgemeine Menschenbildung) révén akarták előállítani. E képzés (Bildung) azon a filozófiai előfeltételezésen alapul, hogy valamely tudomány művelése a hallgató általános képességeinek kifejlődéséhez járulhat hozzá.⁴¹ Ezt az elvet (Bildung durch Wissenschaft) nem Humboldt írta le elsőként, és nem is Schleiermacher, hanem az egész német idealizmus kiindulópontja volt, s az eredetét tekintve még messzebb, legalább Platón filozófiájáig mehetünk vissza.⁴²

Schleiermacher így fogalmazza meg ezt a gondolatot:

„Tulajdonképpen erre utal az egyetem elnevezése is, itt ugyanis nem csupán több, akár más típusú és magasabb ismeretet kell összegyűjteni, hanem az ismeretek összességét (die Gesamtheit der Erkenntnis) kell bemutatni, hogy ebből kialakuljon az a képesség, hogy tudásunkat alkalmazni tudjuk minden területen. Ezzel magyarázható, hogy mindenki kevesebb időt tölt el az egyetemen, mint az iskolá-

³⁹ Schleiermacher 2001: 213–214. Eredeti szövege: Schleiermacher 1960: 129–130

⁴⁰ Nipperdey 1986: 143–144.

⁴¹ A Bildung fogalmának jelentőségéről Humboldt oktatáspolitikai tevékenységében lásd például Wittrock 1993: 317–319.

⁴² Lásd például Schelling írását: Schelling 1990. Lásd még ezzel kapcsolatban Theodor Ballauff és Ernst Lichtenstein Platón-értelmezését: Ballauff 1966: 63–84; Lichtenstein 1970: 105–113.

ban; nem azért, mintha nem volna szükség hosszabb időre, hogy mindent megtanuljunk, hanem azért, mert bizonyára rövidebb idő kell ahhoz, hogy megtanuljunk tanulni.”⁴³

A tudomány művelése többet jelent önmagánál, az egész embert ragadja meg, alakítja át Humboldt szerint is: „Mert csak az a tudomány alakítja át a jellemet is, mely a bensőnkől ered és a bensőnkbe ültethető, s az államnak éppúgy, mint az emberiségnek nem a tudás és a beszéd a gondja, hanem a jellem és a cselekvés.”⁴⁴

A tudomány művelését ugyanakkor mindketten közösségi tevékenységként fogták fel,⁴⁵ Humboldt sokat idézett szavai tökéletesen visszaadják ezt a törekvést:

„A felsőbb tudományos intézmények [...] az állandó kutatás állapotában vannak, ellentétben az iskolával, melynek csupán a kész és befejezett ismeretekkel van dolga, s csak ilyeneket tanít. Ezért a tanár és a tanuló viszonya is egészen más lesz. Az előbbi nem az utóbbiakért van, hanem mindketten a tudományért; a tanár munkája részben a tanítványok jelenlététől is függ, mert enélkül tevékenysége nem folyhatná oly eredményesen [...]”⁴⁶

Egészében azt mondhatjuk, hogy Humboldt és Schleiermacher filozófiai előfeltevései sok tekintetben összecsengtek, s jól tükrözték e kor értelmisége által elfogadott idealisztikus és humanisztikus eszméket, melyek sok tekintetben egészen a görög klasszikus kor filozófiájáig mentek vissza. Humboldt oktatási államtitkárrá való kinevezése jelentette azt a hatalmi háttérrel, amely lehetővé tette e gondolatok képviselését.⁴⁷ Humboldt egyik rendkívüli érdeme az egész egyetemalapítási folyamatban az volt, hogy képes volt kiváló embereket találni a hozzájuk illő posztra.⁴⁸ Schleiermacher is neki köszönhette, hogy kulcspozíciókat kapott az alapító munkában. Emiatt is jogosnak tűnik, hogy az utókor inkább Humboldtnak tulajdonította a fő érdemet e sikeres egyetemalapításban. Ám van még egy tényező, amely Humboldt kiemelését érthetővé teszi, ez pedig

⁴³ Schleiermacher 2001: 209. Eredeti szövege: Schleiermacher 1960: 123.

⁴⁴ Humboldt 1985: 253–254. Eredeti szövege: WHW 4: 258.

⁴⁵ A gondolat, hogy az egyetem nem más, mint az igazságot módszeresen kutatók közössége, már a középkori egyetem kezdeténél jelen volt. Az egyetemeket „alapításuk kezdetén [...] a tanulók és a tanárok közös tudományos igazságkeresése” jellemezte (Ruegg 1997: 161).

⁴⁶ Humboldt 1985: 230–231. Eredeti szövege: WHW 4: 256.

⁴⁷ Humboldt és Schleiermacher különleges pozíciója elsősorban nem gondolataik egyediségéből adódik, hanem abból, hogy e kritikus időszakban hivatalt viseltek, s hivatalnokként képesek voltak – ha erős korlátok között is – eszméiket megvalósítani. A *Filozófusok és hivatalnokok. Megjegyzések a berlini egyetem alapításához* című írásomban elsősorban Humboldt kapcsán próbáltam ezt az összefüggést kifejteni: Schwendtner 2017.

⁴⁸ Jellemző Humboldt körültekintő személyi politikájára, ahogy Fichtével bánt: megakadályozta, hogy bekapcsolódjon az egyetem alapításának adminisztratív és koncepcióalkotó ügyeibe, ugyanakkor professzorként számított a kiváló filozófusra.

az a rendkívül tömör, itt is sokszor idézett irat, melyet az utókor csak a 20. század fordulóján ismerhetett meg.⁴⁹ Ez a szöveg sokkal hatásosabbnak bizonyult, mint a többi – sokszor körülményesen hosszú – „Universitätsschrift”, és ezáltal képes volt az egyetemről való gondolkodás paradigmátikus írásává válni. Eközben természetesen a „humboldti egyetem” sematikus felfogásának kialakulásához is hozzájárult.⁵⁰

INTÉZMÉNYESÜLT GONDOLATOK

A másik fontos vitakérdés arra vonatkozik, hogy játszott-e számottevő szerepet bármiféle filozófiai koncepció a Berlini Egyetem alapításában. Láttuk, hogy a két elsőrangú filozófus tevőlegesen is részt vett a folyamatban, s azt is láttuk, mely gondolatok jelentették számukra az együttműködésüket lehetővé tevő közös előfeltevést. A viták során az is felvetődött azonban, csak utólag teremtünk-e kapcsolatot gondolataik és hivatali tetteik között, vagy valóban mondhatjuk, hogy bizonyos filozófiai belátások intézménnyé váltak az alapítás során. E kérdés vizsgálata során már csak Humboldt tevékenységére koncentrálnunk.

Álláspontom szerint több jelentős területen is volt kapcsolat Humboldt filozófiai gondolatai és a reformok gyakorlati kivitelezése között. Ide tartozik az a kérdés, hogy milyen legyen a kialakítandó porosz iskolarendszer szerkezete, s abban legyen-e egyáltalán helye az egyetemnek, s ha igen, pontosan milyen helye legyen. Humboldt színre lépésének idején komoly vita folyt arról, hogy szakfőiskolai vagy egyetemi rendszert alakítsanak-e ki Poroszországban. Akkoriban ugyanis még komolyan felmerült, hogy a sokak által középkori csökvénynek tekintett egyetemeket a szakfőiskolák hálózata fogja pótolni.⁵¹ Humboldt kinevezése persze már önmagában is jelezte, hogy a korabeli porosz vezetés elképzelései nem a főiskolai rendszer irányába mutattak; Humboldt ugyanakkor határozottan és ügyesen képviselte az egyetemi irányt.

Az oktatási rendszer átalakításának fontos kérdése volt, hogyan lehet a középszintű iskolák burjánzó sokféleségét egységesíteni és egy nagyobb rendszer

⁴⁹ Humboldt legfontosabb egyetemfilozófiai írását (*A berlini felsőbb tudományos intézmények külső és belső szervezetéről*) először csak 1896-ban publikálták: Bruno Gebhardt Humboldtról írt életrajzában közölt kivonatokat, az egész szöveg pedig 1903-ban vált hozzáférhetővé, amikor Gebhardt gyűjteményes kötetben kiadta Humboldt hivatali írásait.

⁵⁰ Gerhard Casper, a Stanford Egyetem elnöke (1992–2000) a következőket írja Humboldt egyetemfilozófiai írásáról: „[...] valószínűleg a legerőteljesebb, amit az egyetemről mint intézményről valaha is írtak. A legmelegebben ajánlom Önöknek, hogy amikor hazamennek, vegyék le a könyvespolcra a rendelkezésükre álló Humboldt-kiadást, és olvassák el ezt a 10 oldalt. [...] Humboldt hatása a szó legigazabb értelmében határtalan.” (Casper 1998: 31–32.) Kétségtelen, hogy az így lezajlott recepció igazságtalanul elhanyagolta Schleiermacher teljesítményét.

⁵¹ A hasznosság elvét előtérbe állító filantropisták például az egyetemek teljes megszüntetését javasolták, melyeket a múlt maradványainak, a kolostori élet üledékének tekintettek (Schelsky 1963: 38). A 18. század végén hivatalnokai, katonai, katonaoorvosi, bányászati, műszaki főiskolák sora alakult Poroszországban (Fisch 2015: 36–38; Schelsky 1963: 33–47).

részévé tenni. Ez az átalakítás már Humboldt hivatalba lépése előtt is – évtizedek óta – napirenden volt, mégis érdekes számunkra, ahogy e kérdésbe Humboldt beavatkozott.⁵² Az általa követett stratégia a köz- és felsőoktatási rendszer egységesítése és egyszerűsítése volt. A négyéves piskolai képzés után minél nagyobb arányban humanisztikus gimnáziumba szerette volna küldeni a porosz gyerekeket, úgy gondolva, hogy a szakma tanulása ráér,⁵³ az első az általános emberképzés.⁵⁴ A görög és latin nyelvet, illetve a matematikát előtérbe állító gimnáziumi oktatás csak részben szolgálta az egyetemre való felkészítést, a másik fontos célja az volt, hogy teljes értékű polgárokat neveljen az állam és a gazdaság számára.⁵⁵ E formális képzés középpontba állításának háttérében Humboldt képzésemélete áll, amely az emberben rejlő erők kifejlesztését a szituációk sokféleségének biztosításával kívánta elérni.⁵⁶

„Az iskola útja, hogy ezt a célt elérje, egyszerű és biztos. Csupán növendékei összes képességének harmonikus kiművelésére kell gondolnia; egyedül arra, hogy a tárgyak lehetőleg kis számához kötődve, amennyire lehetséges, minden oldalról gyakorolja a bennük rejlő tehetséget [...] Az így előkészített szellem önállóan vágyódik a tudomány után.”⁵⁷

A Humboldt által ambicionált egyszerű és egységes rendszer mögött olyan filozófiai gondolatok álltak, melyeket még a fiatal Humboldt fogalmazott

⁵² Nagy részletességgel dolgozta föl e folyamatot Karl-Ernst Jeismann a *Das preussische Gymnasium in Staat und Gesellschaft* című könyvének első kötetében (*Die Entstehung des Gymnasiums als Schule des Staates und der Gebildeten 1787–1817*). (Jeismann 1996.) Rövidebb összefoglalás olvasható még például Lohbeck írásában: Lohbeck 2005: 11–23.

⁵³ „Ami az élet vagy az egyes mesterségek szükségleteit illeti, elkülönítve, a befejezett általános oktatás után kell azokat kielégíteni. Ha a kettőt összekeverik, úgy a képzés elveszti tisztaságát, és sem a teljes embert, sem pedig az egyes osztályok teljes polgárát nem fogjuk megkapni.” WHW 4: 188.

⁵⁴ „Az összes iskolának azonban, melyeknek nem az egyes rendek, hanem az egész nemzet, illetve a nemzet javára az állam viseli gondját, csakis az általános emberképzést kell megcélozniuk.” WHW 4: 188.

⁵⁵ Humboldt közoktatási elképzeléseit utópisztikusnak tekinthetjük (Schwendtner 2018), hiszen az volt a terve, hogy porosz gyerekek minél nagyobb arányban kerüljenek gimnáziumba, ahol aztán a későbbi iparosok is latint és görögöt tanultak volna: „[...] az asztalosnak épp oly kevésbé haszontalan görögül tudnia, amiként nem haszontalan a tudós számára, ha tud asztalt készíteni.” (WHW 4: 189.) A valóságban még a 19. század végén is csak az adott korosztály 3%-a jutott el gimnáziumba, s azoknak is csak relatív kis hányada tudta lerakni az érettségi vizsgát – például 1885-ben 14%-a (Oelkers 20120). A humanisztikus gimnázium a 19. században – Humboldt szándékaival ellentétben – a társadalmi tagozódás és elkülönülés intézményévé is vált.

⁵⁶ Humboldt klasszikussá vált megfogalmazása így hangzik: „Az ember igazi célja nem az, melyet a váltakozó hajlandósága, hanem melyet az örökké változatlan ész ír elő a számára, s ez nem más, mint a legmagasabb és legarányosabb egészé képzése erőinek. E képzéshez a szabadság az első és elengedhetetlen feltétel. A szabadságon kívül az emberi erők fejlődése még valamit megkövetel, jóllehet az a szabadsággal szorosan összefügg, a szituációk sokféleségét.” WHW 1: 64.

⁵⁷ Humboldt 1985: 258. Eredeti szövege: WHW 4: 261.

meg. Hogy itt filozófiáról s annak alkalmazásáról van szó, Humboldt maga is kimondja: „Filozófiai tekintetben csak három stádiuma van az oktatásnak: elemi oktatás, iskolai oktatás, egyetemi oktatás.”⁵⁸ Az egyetemnek az oktatási rendszer kulcselemévé tétele Humboldt filozófiai elképzeléseiből következett. Lehet, hogy nélküle is hasonló rendszer jött volna létre, de mégiscsak az történt, hogy Humboldt tizenhat hónapos államtitkári tevékenysége alatt történtek döntő lépések ebbe az irányba, s így a történet konkrét lezajlásába mégiscsak beleszövődtek Humboldt és más filozófusok idealista spekulációi.

A Berliini Egyetem alapítása kapcsán tett hivatali lépések mögött is filozófiai megfontolások húzódtak. A Humboldt rendelkezésére álló idő nyilván nagyon rövidnek tűnik ahhoz, hogy komoly koncepcionális elképzeléseket realizálni lehessen. Ahogy már láttuk, Tenorth fő érve éppen az, hogy e csekély idő alatt csak három dologra tudott Humboldt koncentrálni: a személyek, egy épület és a finanszírozás kérdéseire. Azonban még e három dolog közül is kettő eminensen kapcsolódik Humboldt filozófiai előfeltevéseihez: a személyek kiválasztásának módja és a finanszírozás kérdése mögött filozófiai megfontolások húzódtak – az viszont kétségtelen, hogy az épület kérdését különösebb filozófiai megfontolás nélkül is meg tudták oldani.

A megfelelő személyek kiemelkedő fontosságáról maga Humboldt is írt egy levelében: „Rátermett férfiakat hívunk meg professzornak, s az egyetem lassanként formát ölt.”⁵⁹ A rátermett professzorok Humboldt reményei szerint tudományuk szenvedélyes szeretetét és művelését hozzák az egyetemre, mellyel a hallgatóságukat is megfertőzhetik. Ahogy már idéztük Humboldtól: „[...] mert csak az a tudomány alakítja át a jellemet is, mely a bensőnkéből ered és a bensőnkbe ültethető”.⁶⁰ Az egész humboldti koncepció magvánál vagyunk: a „Bildung” egyfelől individuális jellegű, minden ember maga formálódik, fejleszti ki az erőit,⁶¹ másfelől pedig a világra vonatkozik, hiszen a világgal való kapcsolatban, annak szenvedélyes elsajátítása során képes az ember fejlődni.⁶² Humboldt reményei szerint a professzorok a diákokkal való közös tevékenykedés révén képesek átplántálni a hallgatókba személyes involváltságukat és a kutatott tárgy megismerésének szenvedélyét. A belső erők fejlesztésének e modellje akkor is hasznára válik a diákoknak, ha későbbi életükben nem a tudósi pályát választják.

⁵⁸ WHW 4: 169.

⁵⁹ Idézi Treß 2012: 132.

⁶⁰ Humboldt 1985: 253–254. Eredeti szövege: WHW 4: 258.

⁶¹ „Az emberélet individuális berendezésében rejlő összes kezdeménynek a kifejlesztését tekintem a földi lét igazi céljának, nem pedig a boldogságot.” Humboldt 1909: 244.

⁶² Humboldt egyik korai írásában összefogottan írja le ezt a folyamatot: „[...] az ember belső lényege természeténél fogva arra törekszik, hogy önmagától külső tárgyakhoz lépjen át, s itt már azon áll a dolog, hogy ebben az elidegenedésben (Entfremdung) önmagát ne veszítse el, hanem inkább mindabból, amit kint megragad, megvilágító fény és jötevő meleg sugározzon vissza.” WHW 1: 237.

A fentiek miatt a „rátermett férfiak” kiválasztása és a kiválasztás rendszerének kidolgozása Humboldt számára az egyetemalapítás legfőbb lépése volt.⁶³ Egyébként egész oktatáspolitikai tevékenysége részben a megfelelő kiválasztási rendszer körül forgott. Az foglalkoztatta, hogyan tud olyan vizsga- és kinevezési rendszert létrehozni, amely biztosítja, hogy megfelelő emberek kerüljenek a kulcspozíciókba, legyen szó egy iskolaigazgatói állásról vagy iskolaszéki helyről, vagy éppen egy professzori pozícióról.⁶⁴

A finanszírozás kérdésében elfoglalt álláspontja szintén nem választható el Humboldt filozófiai meggyőződésaitől. Kétségtelen ugyanakkor, hogy ebben a kérdésben szenvedte el talán a legnagyobb vereséget. Álláspontja az volt, hogy a Berlieni Egyetemnek teljes anyagi függetlenséget kell kapnia, s ezt hatalmas birtokok adományozásával gondolta megvalósíthatónak. Ezt nem tudta keresztülvinni, de Tenorth érvelésével, mely szerint itt szigorúan „unphilosophisch” kérdéstről lett volna szó, messzemenően nem értek egyet.⁶⁵ Humboldt híressé vált kifejezése az „Einsamkeit” (itt: önállóság)⁶⁶ azt az autonómiagondolatot fejezi ki, mely szerint a tudomány csak akkor képes megfelelően működni, ha elhatároljuk a külső, nem oda való behatásoktól. Az önállóság e védőburkot jelenti, s a tudósközösségekre éppúgy lehet érvényes, mint egyes kutatókra.

„Ezért az, amit felsőbb tudományos intézményeknek nevezünk, ha eltekintünk minden, az államban felvett formától, nem más, mint azoknak az embereknek a szellemi élete, akiket külső kötetlenség vagy belső törekvés vezérel a tudományos kutatásban.”⁶⁷

Általában is elmondható Humboldt államtitkári tevékenységéről, hogy a praktikus rugalmasság kiegészült bizonyos elvek következetes képviselésével, mondhatnánk erőltetésével. Néhány ponton sikerült csak igazi áttörést elérnie, ám a többi rész kérdésben is a filozófiai előfeltevései mentén próbált meg előre jutni és hatást gyakorolni. Ami a Berlieni Egyetemet illeti, abban az alapkérdésben, hogy kutatóegyetemet alapítsanak, s azt – lehetőség szerint – a kor kiválóságaival töltsék fel, sikerrel járt.⁶⁸ A mítosz-tézis képviselői e tett jelentőségét rendszeresen alábecsülik. Ha az egyetem finanszírozásának függetlenségét nem is

⁶³ Érdekes, hogy Humboldt e tekintetben nem bízott a professzori karban, úgy vélte, hogy jobb, ha az állam hozza meg a végső döntést a kiválasztásban. Kétségtelen, hogy az egyetemek válságát abban az időben részben az úgynevezett családi egyetemek – mai szemmel elég szokatlannak tűnő – intézménye is okozta, vagyis az a korrump gyakorlat, hogy néhány család nemzedékről nemzedékre foglalta el egy adott egyetem professzori székének jó részét (Tenorth 2012a: 11–12).

⁶⁴ Humboldt ez irányú erőfeszítéseit részletesen bemutatja Jeismann 1996: 330–346.

⁶⁵ Tenorth 2012a: 55.

⁶⁶ Schelsky a könyvének címébe is felvette e kifejezést: *Einsamkeit und Freiheit. Idee und Gestalt der deutschen Universität und ihrer Reformen* (Schelsky 1963).

⁶⁷ Humboldt 1985: 231. Eredeti szövege: WHW 4: 256.

⁶⁸ Gauß például visszautasította a felkérést és Göttingenben maradt (Trefß 2012: 136).

sikerült elérnie, mindenesetre pályára állított egy rendszert, amely az egyéni kiválóságon alapult, s a kinevezett professzoroktól joggal várhatta el, hogy a közös ügy, vagyis a tudományos igazság keresése alapmotivációként szolgál majd működésükben. A 19. század végén felfedezett írása aztán lehetővé tette, hogy a kialakult német egyetemi rendszert elkezdjék a Humboldt adta filozófiai keretek között újraértelmezni és újra felfedezni.⁶⁹

A mítosz-tézis képviselői ezt a sokrétegű és -szintű újraértelmezési folyamatot nivellálva mutatják be és abba a meglehetősen primitív tudásszociológiai magyarázó keretbe helyezik, melynek lényege, hogy a pozíciójukat féltő professzorok csináltak ideológiát Humboldtból és a Berlieni Egyetem alapításából. Véleményem szerint azonban ez végzetes leegyszerűsítése a ténylegesen lezajlott áthagyományozási folyamatnak; kétségtelen ugyan, hogy a 20. század elejétől megjelent a humboldtíanus fecsegés és szépelgés az egyetemek környékén, ám sokkal fontosabb, hogy mindeközben eleven maradt Humboldt eszméinek és gyakorlatának gondolatilag igényes – nemzedékeken átívelő – újragondolása, s e folyamat legproduktívabb része abban a dimenzióban zajlott le, ahol Humboldt maga is ténykedett, vagyis a gondolat intézményesítésének területén.

A MÍTOSZ-TÉZIS KORLÁTAI

A mítosz-tézis képviselői elsősorban a Humboldt-mítosz létrejöttére és funkcióira fókuszáltak, s mindeközben egyáltalán nem reflektáltak e fogalom elmosódottságára és meg sem kísérelték, hogy világos különbséget tegyenek a recepció különböző típusai és szintjei között – emiatt aztán reménytelenül össze is zavarták a szálakat.⁷⁰ A mítosz-tézis két fő leleplezést tartalmaz, egyfelől az előadott történetet hamis mesének nyilvánítja, másfelől pedig megmutatja, hogy e mese mögött érdekek húzódnak. E mese igazságtartalmának vizsgálata vagy akár a mögöttes érdekek feltárása azonban nem független attól, hogy a „mese” előadására milyen szituációban, milyen közönségnek, milyen apparátus felhasználásával került sor. Sylvia Palatschek például a már említett cikkében a Humboldt-mítosz terjesztésében éppúgy elmarasztal kultuszminisztert, mint aktív tudománypolitikust vagy a német történelem kutatóját, szociológus egyetemtörténészt, Humboldt-kutatót és filozófust.⁷¹ Palatschek írásából úgy tűnik, mintha mindenki

⁶⁹ A mítosz-tézis képviselői nagy jelentőséget tulajdonítanak annak a ténynek, hogy csak a 20. században kezdődött el Humboldt egyetemfilozófiai gondolatainak a recepciója (Bruch 1999: 39; Paletschek 2002: 187). Csakhogy e szöveg felfedezése nemcsak a közhelyeket és leegyszerűsítéseket tette lehetővé, hanem a gondolati feldolgozás más módjait is.

⁷⁰ A Berlieni Egyetem alapítása olyan kereszteződési pontot jelent, ahol többek között a filozófiatörténet, a porosz történelem és az egyetemtörténet találkozik össze, s amely esemény a különlegességénél fogva is természetes módon nagyon különböző érdekeket, érdeklődéseket vonzott magához.

⁷¹ Elmarasztalja Carl Heinrich Beckert, aki az 1920-as években több alkalommal is betöltötte a porosz kultuszminiszteri posztot, emellett jelentős orientalista is volt (Paletschek 2002: 185);

ugyanazt a történetet mesélné.⁷² Pedig erről szó sincs. Hogy is lehetne egy kalap alá venni Eduard Spranger munkásságát, egy oktatási miniszternek, Beckernek alább idézett, lelkendező Humboldt-áriáját, Karl Jaspersnek az egyetem eszméjéről írt monográfiáját vagy Adolf von Harnack – alább szintén idézett – emlékeztetőjét, mely hozzájárult a Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft alapításához?⁷³

Véleményem szerint legalább öt síkon folyt és folyik a Humboldt-diskurzus immár több mint száz éve. Természetesen nem lehet teljes egyértelműséggel szétválasztani e síkokat, ám a cselekvési módok szintjén mégis világos különbséget tehetünk:

1. Egyetem- és tudománypolitikusok – az ünnepi beszédek szabályainak megfelelően – közhelyszerű, sok esetben rém unalmas kinyilatkoztatásokat tesznek a napi igényeknek megfelelően. Amint említettük, Palatschek idéz is egy ilyen beszédből, Carl Heinrich Becker porosz kultuszminisztertől:

„A német egyetem lényegéről csak áhítatos tisztelettel beszélhetünk [...] Ha az egyetemről beszélünk [...], a lélek előtt tisztán és világosan egy ideális kép áll, a tiszta tudomány grál-vára (Gralsburg). Az ő lovagjai szent küldetést teljesítenek.”⁷⁴

Pontosan mi értelme komolyan vizsgálni egy ilyen beszéd igazságtartalmát? A mítosz-tézis képviselőinek esetleg sikerült megállapítaniuk, hogy a tudósok nem grál-lovagok? Mint annyi más fontos téma, a „humboldti egyetem” is bekerült a mindent legyaluló közhelygépezetbe, ezt a jelenséget azonban a helyén kellene kezelni, s nem mítosznak, hanem közhelynek kellene nevezni.

2. Tudomány- és egyetempolitikusok, illetve ilyen szerepet vállaló professzorok érveléseikben hivatkoznak Humboldtra, illetve a Berlini Egyetem szerepére. Ebben az esetben a mindenkori jelen szituációjára vonatkozó intézményi küzdelemről van szó, amelyben valamelyik szereplő számára értelmesnek tűnik Humboldt nevének bevonása. A humboldti gondolatok recepciója nagyon különböző

Adolf von Harnack neves evangélikus teológust, aki, mint hamarosan látni fogjuk, jelentős tudománypolitikus volt a 20. század elején (Paletschek 2002: 187); Thomas Nipperdey-t, a modern német történelem neves kutatóját (Paletschek 2002: 184); Helmut Schelskyt szociológust, egyetemtörténészt, az *Einsamkeit und Freiheit. Idee und Gestalt der deutschen Universität und ihrer Reformen* című nagyhatású egyetemtörténeti mű szerzőjét (Paletschek 2002: 185); Eduard Sprangert, aki 1909-ben és 1910-ben két monográfiát is megjelentetett Humboldtról (Paletschek 2002: 185., 188), s elmarasztalja Karl Jasperset is, aki először 1923-ban jelentette meg az *Idee der Universität* című könyvét (Jaspers 2016: 1–68).

⁷² „A humboldti egyetem e toposza a 20. század találmánya.” Paletschek 2002: 184.

⁷³ Spranger 1909-ben és 1910-ben két monográfiát is megjelentetett Humboldtról: előbb a *Wilhelm von Humboldt und die Humanitätsidee* című habilitációs írását (1909), majd a *Wilhelm von Humboldt und die Reform des Bildungswesens* (1960) című könyvét. Paletschek csak egy rövid előszóra hivatkozik, melyet Spranger az általa szerkesztett, Fichte, Schleiermacher és Steffens egyetemfilozófiai írásait tartalmazó kötethez írt (Spranger 1919, illetve Paletschek 2002: 185, 187–188). Karl Jaspers először 1923-ban jelentette meg az *Idee der Universität* című könyvét (vö. Jaspers 2016: 1–68), Paletschek egy későbbi, 1946-os verziót idéz (Paletschek 2002: 185).

⁷⁴ Paletschek 2002: 193.

mélységben történhet meg ezekben az esetekben, de ha a mítosz fogalmával operálunk, akkor eltévesztjük a vizsgált probléma természetét, vagy legalábbis az esetek jelentős részét félreértjük. Itt intézményes cselekvésről van szó, és a hamisság vagy igazság kérdését – véleményem szerint – az dönti el, hogy az illető cselekvés miként viszonyul Humboldt írásainak szellemiségéhez. Ezekben az esetekben az intézményi szereplők által felidézett elgondolásokat sok esetben regulatív eszmékként⁷⁵ vagy szervező gondolathálóként⁷⁶ lehet megérteni, nem pedig mítoszként.

3. Az előző típusal rokon, ám mégis más természetű az az intézményi aktivitás, amikor mintegy meg akarják ismételni Humboldt egykori teljesítményét.⁷⁷ Ritka történeti alkalmakkor merülhet fel ez a lehetőség egyáltalán; a következőkben egy sikeres és egy kudarcos példát említek meg. Adolf von Harnack kezdeményező szerepet vállalt a Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft, a későbbi Max-Planck-Gesellschaft alapításában.⁷⁸ Az új típusú kutatóintézet-hálózat alapításának indokaként – a császárnak írt emlékeztetőjében – hangsúlyosan hivatkozott Humboldtra és a Berlieni Egyetem alapítására.⁷⁹ A mítosz-tézis képviselői tipikus példaként szokták emlegetni Humboldt emlékének bevonását az intézményalapítási folyamatba.⁸⁰ A magam részéről egészen másként értelmezem Harnack hivatkozását Humboldtra, s azt gondolom, hogy a mítosz fogalmának

⁷⁵ A regulatív eszme azt jelenti, hogy az – annak ellenére, hogy nem teljesül sohasem teljesen – a cselekvés egyik fő orientációs szempontja lehet. E kanti eredetű gondolat – véleményem szerint – alkalmas lehet a humboldti eszmék jelenbeli továbbélésének magyarázatára.

⁷⁶ Eichler azt javasolja, hogy „a Berlieni Egyetem alapítása előtt lezajlott vitát egy intézményi praxis önexplicációjának tekintsük”. (Eichler 2012: 62.) Azt gondolom, hogy a humboldti gondolatok bevonása a jelenkori intézményi harcokba is – legalábbis sok esetben – hasonló természetű, s az egyetem intézményének újragondolása történik a humboldti eszmék felidézésével.

⁷⁷ Az ismétlés ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy új típusú felsőoktatási vagy tudományos intézmény alapítását vagy a már fennálló és válságba került intézmények radikális újjáépítését kísérlik meg megvalósítani.

⁷⁸ Harnack eredeti terveiben fizikai, kémiai, biológiai és orvosi kutatóintézet felállítása szerepelt (Harnack 1960: 450–452). Harnack jelentőségéről az alapítási folyamatban lásd Renn–Kant–Kolboske 2017: 8–14. Trischler 2017: 269–372.

⁷⁹ Harnack tudatosan kötötte össze a kutatóintézet-hálózat alapítását a Berlieni Egyetem jubileumával: „A Berlieni Egyetem jubileuma e tekintetben is jó alkalom a mulasztások pótlására, s egyúttal alapul szolgál a tudományos munka új fokozatának bevezetésére. A *Friedrich-Wilhelm-Egyetem* mellé fel kell sorakoznia a *Kaiser-Wilhelm-Intézet*nek!” (Harnack 1960: 454.) Az ünnepélyes jubileumi bejelentés után egyébként már három hónappal megtörtént a Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft alakuló ülése, és már 1912-ben megkezdte a működését az első két kutatóintézet: Fritz Haber vezetésével a Fizikai Kémiai és Elektrokémiai Kutatóintézet, és a Kémiai Kutatóintézet Ernst Otto Beckmann igazgatásával (Renn–Kant–Kolboske 2017: 11).

⁸⁰ Bruch 2001: 67–68; Eichler 2012: 65; Paletschek 2002: 187, 190. Walter Ruegg egyenesen Harnackhoz köti annak a gyakorlatnak a kezdetét, hogy egy sematikus Humboldt-képet kifejezetten tudománypolitikai célokra használnak fel. „A Humboldthoz való ilyen folyamodás, amely egy aktuális problémamegoldás alibijeként szolgált, jogossá teszi, hogy »a Humboldt Egyetem mítoszáról« beszéljünk.” (Ruegg 1997: 156.) Ha Harnack egyes mondatait a kontextus nélkül nézzük, akkor azok kétségtelenül beilleszthetők lennének a legsematikusabb Humboldtot életető beszédbe: „A tudomány és az egyetemi oktatás mai szervezete *Wilhelm von Humboldt* gondolatainak és alapítélein alapul.” (Harnack 1960: 446–447.)

alkalmazása elfedi Harnack tettének valódi értelmét: ebben az esetben az intézményes cselekvésnek része volt egy korábbi, hasonló horderejű és értelmű vállalkozás felidézése.

Harnack ugyanis lényegi pontokon kapcsolódik a humboldti koncepció szellemiségéhez. A kutatóintézet-hálózat alapítása egyik fontos indokaként arra hivatkozik, hogy az ipar által szervezett kutatások korlátozott érdekeket szolgálnak, s ezért szükség van „a tiszta tudomány” állami támogatására. Az állam akkor jár a legjobban, ha hagyja, hogy a tudomány a maga logikája szerint működjön, s az majd meg fogja hozni a gazdasági hasznot is.⁸¹ A másik, nem kevésbé fontos kapcsolódási pont, hogy Harnack is a személyiség kitüntetett szerepét hangsúlyozza: „A kutatómunka irányát az intézetet vezető személyiségnek kell megszabnia, összefüggésben a tudomány menetével.”⁸² Harnack szerint a tudomány fő csapásiránya gyorsan változik, váratlanul új fontos kérdések kerülhetnek előtérbe, s ezeket a változásokat értően követni és azokra reagálni csak egy egészen kiváló tudós képes. Emiatt ő lesz a kutatóintézet egyetlen állandó tudós alkalmazottja, az összes többi kutató projektekre szerződik, részben az egyetemekről. A személyiség-központúság a tudományfejlődés dinamikájához igazodó, rugalmas teammunkával párosul, röviden ezt a szervezési módot nevezik Harnack-elvnek.⁸³ Figyelemre méltó a Harnack-elvben, hogy a humboldti személyiség-központúságot olyan, produktív módon fejleszti tovább, amely a modern természettudomány fejlődési jellegzetességeit is számításba veszi. Védettség az ipari érdekektől és a tudományos személyiség középpontba helyezése, mindezt állami keretek között – ezek Humboldt alaptörekvései is voltak. Harnack teljes joggal hivatkozott Humboldtra, s emlékeztette a tárgyaló felet, vagyis az államot arra, hogy egyszer már kötöttett egy ilyen típusú megállapodás. A két intézmény között persze jelentősek a különbségek, ám Harnackot épp az tette naggyá, hogy a megváltozott tudománypolitikai körülményeknek megfelelő intézmény létrehozását javasolta.⁸⁴

A negatív példa Heideggeré, akinek 1933-as politikai szerepvállalásában fontos szerepet játszott az a törekvése, hogy meg szeretne volna újítani a német egyetemi rendszert.⁸⁵ Humboldt teljesítményét akarta volna „megismételni”, s az állammal megállapodást kötni új típusú intézmények – legalább egy új, paradigmátikus jelentőségű egyetem és a leendő professzorok szellemi nevelését szolgáló

⁸¹ „[A] tiszta tudomány az ipar számára a legnagyobb szolgálatokat azáltal tette, hogy valóban új területeket nyitott meg.” (Harnack 1960: 452.) Harnack példaként az indigó szerkezetének fel-felidézését, továbbá Faraday és Hertz munkásságát említi.

⁸² Harnack 1960: 452.

⁸³ A „Harnack-Prinzip” jelentőségéről, későbbi fejlődéséről, ellentmondásairól lásd részletesen Laitko 2017: 137–142; Lüst 2017: 125–127; Trischler 2017: 270–272.

⁸⁴ Lásd még ehhez Lüst 2017: 270.

⁸⁵ E kérdést többek között a *Heidegger, Jaspers és a humboldti hagyomány* című írásomban vizsgálom: Schwendtner 2016: 120–142.

docensiskola – létrehozásáról.⁸⁶ „Feltételezve, hogy a szellemi erők elégségesek, két dolgot lehetne elősegíteni: újonnan felépíteni egyetlen egyetemet és azzal egyben egy docensiskolát is.”⁸⁷ Helyzetértékelése azonban végzetesen hibás volt, rektori tevékenysége és az egész programja kudarcba fulladt.⁸⁸

4. A német történelem és a német egyetem történetének kutatói a saját látásmódjuknak megfelelően számolnak be a Berliini Egyetem alapításáról, a porosz oktatási reformokról és az ehhez kötődő témákról. Az e területen folytatott viták nagyon is hozzájárulhatnak annak tisztázásához, hogy az egyes narratívák leegyszerűsítő sémákat alkalmaznak-e. A Humboldt-mítosz kapcsán lefolytatott viták e területen sok újat hoztak, jelentősen kibővítették az ismereteinket a Berliini Egyetem alapításáról, annak előzményeiről és a 19. századi német és külföldi egyetemekre gyakorolt hatásáról.⁸⁹

5. A filozófia- és szellemtörténeti megközelítések ismét más logika alapján működnek, a filozófiatörténészek elsősorban nem Humboldt reformtevékenységét, hanem írásait, szellemi horizontját kutatják. Ahhoz, hogy a mítosz-vád hiteles lehessen, az elemzőnek figyelembe kellene vennie a filozófiai szövegértelmezés logikáját. Így egy Humboldt-értelmezést tüzetes elemzés nélkül nem lehet megalapozottan a Humboldt-mítosz terjesztésével vádolni, ahogy például azt Palatschek tette Sprangerrel kapcsolatban, amikor több száz oldalas monográfiáit figyelmen kívül hagyva egyetlen rövid írásának néhány idézetével vélte alátámasztani a mítosz-vádat.⁹⁰

KITEKINTÉS

Összességében elmondható, hogy a mítosz fogalma alkalmatlannak tűnik arra, hogy világosságot teremtsünk a Humboldt-recepció sokágú történetében. Ha nem különböztetjük meg a recepció típusait, és differenciálás nélkül alkalmazzuk e fogalmat, akkor nem teszünk eleget a tárgyszerűség követelményeinek.

⁸⁶ Heidegger figyelemre méltó ismeretekkel rendelkezett a Berliini Egyetem alapításáról és Humboldt tevékenységéről, lásd a *Die deutsche Universität* című, 1934 augusztusában tartott előadását: Heidegger 2000: 285–307. Az is fontos adalék, hogy még a rektorsága alatt, 1933 novemberében Tübingenben a megjelent híradások szerint Humboldtot méltatta (Martin 1989: 178–180).

⁸⁷ Heidegger 2014: 118.

⁸⁸ Lád ehhez: Schwendtner 2016: 113–120.

⁸⁹ Kiemelném Tenorth munásságát, különösen az általa szerkesztett, a Berliini Egyetem történetét feldolgozó könyvsorozat első kötetét Tenorth [Hg.] 2012, és a nemrégiben kiadott tanulmánykötetét Tenorth 2018, Rüdiger vom Bruch írásait (Bruch 1999, 2001), továbbá Bernhard vom Brocke (Brocke 2001) és Peter Moraw (Moraw 2001) tanulmányait.

⁹⁰ Egészen másként járt el Tenorth, aki a jelentőségének megfelelően méltatta Spranger erőfeszítéseit. Szerinte ő volt az, aki „első ízben konfrontálódott Wilhelm von Humboldt képzésfilozófiájával, amelyet szisztematikus értelemben ő fedezett fel, azt Humboldt szétszórt szövegeiből rekonstruálva”. (Tenorth 2018: 25.)

A vitafelek a mítosz fogalmát is reflektálatlanul használják, s ez tovább növeli a zavart.

A Humboldt-mítosz körüli viták sajátja, hogy erősen a jelenkorra fókuszáltak, és ebből az is következik, hogy a vitafeleket sok esetben komoly indulatok és érdekek hajtják.⁹¹ A mítosz fogalom homályossága, továbbá a Humboldt-recepció különböző típusainak összemosása módot adott a vitában arra, hogy a mítosz-tézis képviselői átfogóan bélyegezzék meg azokat a kísérleteket, melyek az egyetemről folytatott kortárs vitákban a humboldti tradícióra hivatkoznak – függetlenül attól, hogy tárgyyszerűséget nélkülöző lózungokról vagy megalapozott, gondolati igényességgel megfogalmazott álláspontokról volt-e szó. A Humboldt-mítosz ilyen emlegetése lehetővé teszi a tárgyi viták megkerülését az egyetemek átalakítását kísérő diskurzusokban és a humboldti elvek mellett kiálló, a menedzserszemlélet ellen fellépő álláspontok diszkvalifikálását.

Az európai egyetemek technokrata átalakítása már a múlt század 80-as éveiben komolyan felmerült, elsősorban Nagy-Britanniában.⁹² Ennyiben a Humboldt-mítosz vitája az európai egyetem átalakításával kapcsolatos konfliktusok – időben és térben is jóval kiterjedtebb – kontextusába illeszkedik. Az egyetemek technokrata átalakítását vezérlő elképzeléseket hamar elnevezték menedzserszermusnak.⁹³ Maga a bolognai folyamat is csak része az egyetemek menedzserszemlélemű átalakítási folyamatának.⁹⁴ Már a múlt század utolsó évtizedeiben világosan körvonalazódtak az átalakítási tervek fő jellemzői, s ezek lényegre törő kritikái is napvilágot láttak.⁹⁵ Nem tekinthetjük meglepőnek, hogy a menedzserszermus fő jellegzetességei diametrális ellentétben állnak a humboldti egyetemkoncepcióval.

A menedzserszermus a felsőoktatásban azt jelenti, hogy az egyetemet menedzserek irányítják, akik azt vállalatként fogják föl és üzemeltetik.⁹⁶ Az egyetem szolgáltatást nyújt: a hallgató mint valamiféle üres tárolóedény érkezik az egyetemre, melyet ott tudással töltenek meg. Kováts Gergely fordulatával élve: „Az oktató immár nem a hallgatóval, hanem a hallgatón dolgozik.”⁹⁷ Az egye-

⁹¹ A Humboldt-mítosz körüli viták is tipikusan a mai helyzet taglalásába torkollanak (Ash 1999: 7; Bruch 1999: 30, 40; Jarausch 1999: 65; Lundgreen 1999: 145; Schwinges 2001: 2; Tenorth 2018: 33). A legfőbb érv nyilvánvalóan a megváltozott hallgatói létszámokra vonatkozik, Tenorth arra hívja fel a figyelmet, hogy ezt a problémát már az 1920-as években jelezték (Tenorth 2018: 30).

⁹² Lásd ezzel kapcsolatban Kováts Gergely informatív cikkét: Kováts 2011.

⁹³ A menedzserszermus fogalma persze nem csak az egyetemi világra vonatkozik: „A »menedzserszermus«, mondjuk egyszerűen, a menedzserek ideológiája. Összefoglalóan: ahogyan a menedzserek – akik önmagukat így definiálják, vagy akiket a környezetük annak tart, nevez – meghatározzák magukat. A menedzserszermus ebben az értelemben a (vállalati) kultúra része; azoknak az identifikációja, akik a vállalati hierarchia élén állnak.” (Kozma 2011: 466.)

⁹⁴ Krijnen 2011: 25–30.

⁹⁵ Magyarországon is megjelentek az egyetemi és akadémiai menedzserszermus bírálati, kiemelném ezek közül Fehér Márta, Kováts Gergely, Kozma Tamás, Pléh Csaba és Ropolyi László írásait. (Fehér 1997, 2002; Kováts 2011; Kozma 2011; Pléh 2015; Ropolyi 2018.)

⁹⁶ Trowler 2010: 198–201.

⁹⁷ Kováts 2011: 489.

temet a vállalatiirányítás módszereivel vezetik,⁹⁸ kulcsszerepet kap a minőségbiztosítás,⁹⁹ az eszközelvű szemléletmód, a tudás birtokolható, eladható és menedzselhető,¹⁰⁰ a személyesség háttérbe szorul, az eladhatóság,¹⁰¹ az eredményesség, a siker a döntő,¹⁰² ennek indikátorai vannak,¹⁰³ melyeket folyamatosan monitorozni, ellenőrizni kell.¹⁰⁴ Az egyetemi oktató úgy illeszkedhet jól ebbe a vállalati „kultúrába”, ha az indikátorok teljesítését tekinti elsődleges céljának,¹⁰⁵ s háttérbe szorítja az önmagáért való tudás keresésének éthoszáát.¹⁰⁶ Az oktatói és kutatói szerep – a minőségbiztosítási követelményeknek való megfelelés következtében – szétválík.¹⁰⁷

Az egyetemi menedzserizmus ideológiai természetű, hegemon módon kívánja gyakorolni a hatalmat, minden egyéb szempontot háttérbe szorít.¹⁰⁸ A létrejövő hatalmi struktúrát hármasspirálként (*triple helix*) is ábrázolják, ahol az egyetemet az ipar és a kormányzati bürokrácia karjai veszik körbe; sok esetben ezt mint követendő modellt ajánlják.¹⁰⁹ A humboldti modell viszont éle-

⁹⁸ Terry Eagleton *A haldokló egyetem* című szellemes írásában így ír erről: „[...] bizánci jellegű bürokrácia párosul kuliként robotoló tanársegédekkel, az alkancellár meg úgy viselkedik, mintha legalábbis a General Motorst irányítaná. A professzorok immár szenior menedzserek, s másról sem hallani, mint auditálásról meg számvitelről.” (Eagleton 2015: 121.) Eagleton azért mondott le az oxfordi katedrájáról, mert elege lett az egyetem menedzserszemléletű átalakításából: „Pár éve viszont épp azért mondtam le tanszékvezetői állásomról az Oxfordi Egyetemen (ami legalább olyan ritka esemény, mint egy földrengés Edinburgh-ban), mert megértettem, hogy azt várják tőlem, bizonyos tekintetben ne tudósként, hanem egy vezérigazgató módjára viselkedjem.” (Eagleton 2015: 120.)

⁹⁹ „Az oktatásügyi szolgáltatásnak ugyanúgy egyenletes minőségűnek kell maradnia, mint minden más szolgáltatásnak. Ezt az egyenletes minőséget kívánatos különböző eljárásokkal folyamatosan ellenőrizni és a színvonalát állandósítani.” (Kozma 2011: 467–468.)

¹⁰⁰ Kováts 2011: 488–489.

¹⁰¹ Ropolyi 2018.

¹⁰² „Ezáltal az egyetem elveszíti integritását, valamint a párbeszédre való képességét, mert többé nem a párbeszédben, hanem a sikerben, a tranzakciókban lesz érdekelt.” Kováts 2011: 488.

¹⁰³ „[A] mutatókra koncentráció elveszíti az integratív személyeket, azokat, akik tisztán a tudásra törekszenek, azokat, akik kiváló tanárok és így tovább.” (Pléh 2015: 72.)

¹⁰⁴ „Az egyetem e szemléletből nézve nem oktat és kutat, hanem szolgáltatásokat nyújt (»deliver a service«), a tantárgy és a képzési program terméké válik, amelyet termékfejlesztési ciklusban állítanak elő” (Kováts 2011: 489).

¹⁰⁵ E rendszerben a publikálás elsődleges célja az indikátorok javítása, nem pedig a tudományos mondanivaló közlése (Krijnen 2011: 30).

¹⁰⁶ Krijnen 2011: 35–51.

¹⁰⁷ Kováts 2011: 491–492.

¹⁰⁸ Kováts Gergely kitűnő összegzésében: „A menedzserizmus a menedzsment felhatalmazását magától értetődő, szükséges és elkerülhetetlen folyamatként ábrázolja. A szükségesség, a kényszer hangoztatásával ennek vitathatóságát, alternatív megközelítések felmerülését gátolja. Emellett azonban a menedzserizmus a vezetést alapvetően technikai, apolitikus tevékenységként ábrázolja. A tudományosság álarcát öltve elfedi, hogy a menedzsment egyben hatalmi és politikai tevékenység is, hiszen általuk értékrendek, meggyőződések és hatalmi helyzetek (re)produkálódnak. [...] A menedzserista ideológia emellett hegemon természetű, azaz korlátozza a menedzserizmustól eltérő szemléletmódok kialakulását, fennmaradását és érvényesülését” (Kováts 2011: 488).

¹⁰⁹ Etkowitz–Leydesdorff (eds) 1997.

sen szembenáll ezzel a szerveződési móddal. Humboldt javaslata az volt, hogy az egyetemet az állam (kormányzat) védje meg az ipari, gazdasági befolyástól – éppen annak érdekében, hogy az egyetem a lehető leghasznosabb legyen az állam és a gazdaság számára. A menedzserizmus térnyerése az elmúlt évtizedekben radikálisan változtatta meg az egyetemek és a tudományok világát,¹¹⁰ s e folyamat még távolról sem ért véget. A bolognai folyamatot ezen átalakulás egyik fontos állomásaként tekinthetjük, de korántsem a befejező lépésnek.¹¹¹ E folyamatok (az ipari, gazdasági érdekek benyomulása az egyetemre, az öncélként művelt tudomány gyakorlatának kiszorítása, a kutatás és oktatás egységének felbontása, az oktatói, tudósi személyiség szerepének visszaszorítása, a gazdaságosság mérceinek előtérbe helyezése az igazság kutatásának elveivel szemben) együttesen ugyanakkor a humboldti elvek teljes tagadását jelentik.

A Humboldt-mítosz körüli vita jelentőségét ebben a kontextusban tudjuk csak igazán felmérni. A mítosz-tézis hívei a humboldti eszmék áthagyományozását és továbbélését szelektív és szimplifikáló módon ideológiaként állítják be.¹¹² E tágabb, történeti perspektívából szemlélve belátható, hogy mennyire álságos ez a beállítás. A humboldti elvek ugyanis elsősorban a menedzserizmus útjában állnak, amely voltaképpen ideológiai természetű. Az ütközés így valójában egy technokrata ideológia és az egyetem idealista filozófiai felfogása között következett és következik be, vagyis egy hatalmi gondolkodásmód ütközik egy olyan egyetemszervezési modellel, amely nem uralni és beszabályozni akarja az egyetemi polgárok munkáját, hanem a résztvevők szabad öntevékenységet¹¹³ és a tudományos közösség – az igazság felderítése iránt elkötelezett – kutatási tevékenységét veszi kiindulóponttúl, s amely ebből következően nem ideológiai természetű.¹¹⁴ A mítosz-vád időzítése arra utal, hogy tágabb egyetempolitikai

¹¹⁰ A menedzserizmus által átalakított tudományt John Ziman posztakadémikus tudománynak nevezte el (Ziman 1996; Fehér 1997, 2002). Ziman arra a folyamatra hívta fel a figyelmet, hogy a tudomány önmagáért való finanszírozásából egyre inkább visszavonul az állam, s helyébe olyan gazdasági szereplők lépnek, melyek a saját érdekeik mentén finanszírozzák és irányítják a tudományt. Ziman a tudományos éthosz mertoni elveivel (közösségiség, univerzalizmus, érdekmentesség, eredetiség, szkepticizmus) állítja szembe a posztakadémikus tudományt szervező elveket: partikularizmus és titkosítás, a lokális szempontok érvényesítése, érdekvezéreltség, a vizsgálandó problémák külső kiválasztása, a szakértői mindenhatóság (Ziman 1996: 71–75; Fehér 1997: 821).

¹¹¹ A bolognai átalakítás magyar verziójáról lásd *Felsőoktatási deform* című vitacikkemet: Schwendtner 2004.

¹¹² A közhelyesedés és ideologizálás csak egy mellékszálak tekinthető e komplex áthagyományozási folyamatban, melynek tartalmát sokkal inkább az egyetemről való filozófiai gondolkodás és az éppen működő egyetemi rendszerek kritikája jelenti.

¹¹³ Az öntevékenység (Selbsttätigkeit) a humboldti modell és a mögötte álló német idealista filozófia kulcsfogalma (Schelsky 1963: 81–82).

¹¹⁴ Ideológiának olyan szellemi konstrukciót tekintek, amely valamely partikuláris érdeket hatalmi módon kíván érvényesíteni. Nem vitatom, hogy a humboldti felfogást is fel lehet így használni, de egy ilyen használat e gondolatok eredeti értelmét meghamisítja, mivel azok univerzális jellegűek, s elkötelezett individuumok szabad tevékenységét feltételezik, vagyis nem uralmi beállítottságúak.

folymatoknak, elsősorban a bolognai átalakításnak volt szerepe a vita kirobbantásában. A mítosz-tézis hangoztatása ebben az egyetempolitikai küzdelemben – a vitában részt vevő történészek szándékaitól függetlenül – úgy gyengíti a menedzserizmus humboldti elveken alapuló kritikáját, hogy a humboldti pozíció természetét hamis módon a menedzserizmushoz hasonló ideológiának állítja be.

FORRÁSOK

- Fichte, Johann Gottlieb 1960: Deduzierter Plan einer zu Berlin zu errichtenden Höhern Lehranstalt, die in gehöriger Verbindung mit einer Akademie der Wissenschaften stehe. In: Theunissen, Michael – Müller-Lauter, Wolfgang – Weischedel, Wilhelm (Hgg.): *Idee und Wirklichkeit einer Universität. Dokumente zur Geschichte der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin*. Berlin, 30–105.
- Harnack, Adolf von 1960: Denkschrift zur Begründung von Forschungsinstituten 21.11.1909. In: Theunissen, Michael – Müller-Lauter, Wolfgang – Weischedel, Wilhelm (Hgg.): *Idee und Wirklichkeit einer Universität. Dokumente zur Geschichte der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin*. Berlin, 446–456.
- Heidegger, Martin 2000: *Reden und andere Zeugnisse eines Lebensweges. 1910–1976*. (Hg. Heidegger, Hermann.) Frankfurt am Main.
- Heidegger, Martin 2014: *Überlegungen II–VI. (Schwarze Hefte 1931–1938)* (Hg. Trawny, Peter.) Frankfurt am Main.
- Humboldt, Wilhelm von 1909: *Briefe an einer Freundin II*. Leipzig.
- Humboldt, Wilhelm von 1985: *Válogatott írásai*. (Szerk. Telegdi Zsigmond) Budapest.
- Jaspers, Karl 1993: Thesen zur Frage der Hochschulerneuerung. In: Wisser, Richard – Ehrlich, Leonard H. (Hgg.): *Karl Jaspers. Philosoph among Philosoph / Philosoph unter Philosophen*. Würzburg, 293–311.
- Jaspers, Karl 2016: *Schriften zur Universitätsidee*. (Hrsg. Immel, Oliver von). Basel. Részletek magyarul: Uő 1990: „Az egyetem eszméje”. In: Csejtei Dezső – Dékány András – Simon Ferenc (szerk.): *Ész élet egzisztencia. Egyetem, nevelés, értelmiségi út*. Szeged, 177–273.
- Kant, Immanuel 1964: Der Streit der Fakultäten. In: *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik 1. Werke 9*. Darmstadt, 267–393. Magyarul: Uő 1997: *Történetfilozófiai írások*. (Szerk. Mesterházi Miklós) Szeged, 335–455.
- Schelling, Wilhelm J. 1990: *Vorlesungen über die Methode (Lehrart) des akademischen Studiums*. Hamburg. Magyarul: Uő 1985: Előadások az akadémiai stúdiumok módszeréről. *Magyar Filozófiai Szemle* (29.) 5–6. 813–907.
- Schleiermacher, Friedrich 1960: Gelegentliche Gedanken über Universitäten in deutschen Sinn. In: Weischedel, W. (Hg.): *Idee und Wirklichkeit einer Universität. Dokumente zur Geschichte der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin*. Berlin, 106–192.

- Schleiermacher, Friedrich 2001: Alkalmi gondolatok a német módra elképzelt egyetemekről. In: Tóth Tamás (szerk.): *Az európai egyetem funkcióváltozásai. Felsőoktatás-történeti tanulmányok*. Budapest, 197–214.
- Spranger, Eduard 1909: *Wilhelm von Humboldt und die Humanitätsidee*. Berlin.
- Spranger, Eduard 1919: Einleitung. In: Spranger, Eduard (Hg.): *Über das Wesen der Universität*. Leipzig, VII–XLI.
- Spranger, Eduard 1960: *Wilhelm von Humboldt und die Reform des Bildungswesens*. Tübingen.
- WHW 1: Humboldt, Wilhelm von: *Schriften zur Anthropologie und Geschichte. Werke in fünf Bänden I.* (Hrsg. Flitner, Andreas – Giel, Klaus) Darmstadt, 2010.
- WHW 2: Humboldt, Wilhelm von: *Schriften zur Altertumskunde und Ästhetik. Die Vasken. Werke in fünf Bänden II.* (Hrsg. Flitner, Andreas – Giel, Klaus) Darmstadt, 2010.
- WHW 4: Humboldt, Wilhelm von: *Schriften zur Politik und zum Bildungswesen. Werke in fünf Bänden IV.* (Hrsg. Flitner, Andreas – Giel, Klaus) Darmstadt, 2010.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ash, Mitchell G. (ed.) 1997: *German Universities – Past and Future. Crisis or Renewal?* Providence.
- Ash, Mitchell G. (Hg.) 1999: *Mythos Humboldt. Vergangenheit und Zukunft der deutschen Universitäten*. Wien.
- Ash, Mitchell G. 1999: Mythos Humboldt gestern und heute. In: Ash, Mitchell G. (Hg.): *Mythos Humboldt. Vergangenheit und Zukunft der deutschen Universitäten*. Wien, 7–27.
- Ballauff, Theodor 1966: *Philosophische Begründungen der Pädagogik. Die Frage nach Ursprung und Maß der Bildung*. Berlin.
- Békés Vera 2001: A kutatóegyetem prototípusa: a XVII. századi Göttingeni Egyetem. In: Tóth Tamás (szerk.): *Az európai egyetem funkcióváltozásai. Felsőoktatás-történeti tanulmányok*. Budapest, 73–94.
- Brocke, Bernhard vom 2001: Die Entstehung der deutschen Forschungsuniversität, ihre Blüte und Krise um 1900. In: Schwinges, Rainer C. (Hg.): *Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells*. Basel, 367–401.
- Bruch, Rüdiger vom 1999: Langsamer Abschied von Humboldt? Etappen deutscher Universitätsgeschichte 1810–1945. In: Ash, Mitchell G. (Hg.): *Mythos Humboldt. Vergangenheit und Zukunft der deutschen Universitäten*. Wien, 29–57.
- Bruch, Rüdiger vom 2001: Die Gründung der Berliner Universität. In: Schwinges, Rainer C. (Hg.): *Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells*. Basel, 53–73.
- Casper, Gerhard 1998: Die Wiedererfindung der Universität. In: *Glanzlichter der Wissenschaft – ein Almanach*. Stuttgart, 31–54.
- Eagleton, Terry 2015: A haldokló egyetem. *BUKSZ* (27.) 1–2. 120–123.

- Eichler, Martin 2012: Die Wahrheit des Mythos Humboldt. *Historische Zeitschrift* (294.) 1. 59–78.
- Eigen, Manfred 1988: Die deutsche Universität – Vielfalt der Formen, Einfalt der Reformen. In: Eigen, Manfred et al.: *Idee der Universität. Versuch einer Standortbestimmung*. Berlin, 73–112.
- Etzkowitz, Henry – Leydesdorff, Loet (eds) 1997: *Universities and the Global Knowledge Economy. The Triple Helix of University – Industry – Government Relations*. London–Washington.
- Fehér M., István 2007: *Schelling – Humboldt. Idealismus und Universität. Mit Ausblicken auf Heidegger und die Hermeneutik*. Frankfurt am Main.
- Fehér Márta 1997: A posztakadémikus tudományig és tovább. (Interjú Percz Lászlóval.) *Magyar Tudomány* (ú. f. 42.) 7. 819–828.
- Fehér Márta 2002: Tudományról és tudományfilozófiáról az ezredfordulón. *Magyar Tudomány* (ú. f. 48.) 3. 297–305.
- Fisch, Stefan 2015: *Geschichte der europäischen Universität. Von Bologna nach Bologna*. München.
- Habermas, Jürgen 1988: Die Idee der Universität – Lernprozesse. In: Eigen, Manfred et al.: *Idee der Universität. Versuch einer Standortbestimmung*. Berlin, 139–173.
- Jarusch, Konrad 1999: Humboldt Syndrom: Die westdeutschen Universitäten 1945–1989 – Ein akademischer Sonderweg? In: Ash, Mitchell G. (Hg.): *Mythos Humboldt. Vergangenheit und Zukunft der deutschen Universitäten*. Wien, 58–79.
- Jeismann, Karl-Ernst 1996: *Das preußische Gymnasium in Staat und Gesellschaft Band 1: Die Entstehung des Gymnasiums als Schule des Staates und der Gebildeten 1787–1817*. Stuttgart.
- Konrad, Franz-Michael 2010: *Wilhelm von Humboldt*. Bern.
- Kováts Gergely 2011: Menedzserizmuskritika az angol felsőoktatásban. *Educatio* (20.) 4. 482–497.
- Kozma Tamás 2011: „Egyetemvállalat” és menedzserizmus. *Educatio* (20.) 4. 461–471.
- Krijnen, Christian 2011: Die Idee der Universität und ihre Aktualität. In: Krijnen, Christian – Lorenz, Chris – Umlauf, Joachim (Hgg.): *Wahrheit oder Gewinn? Über die Ökonomisierung von Universität und Wissenschaft*. Würzburg, 25–51.
- Laitko, Hubert 2017: Das Harnack-Prinzip als institutionelles Markenzeichen: Faktisches und Symbolisches. In: Hoffmann, Dieter – Kolboske, Birgit – Renn, Jürgen (Hgg.): *„Dem Anwenden muss das Erkennen vorausgehen”. Auf dem Weg zu einer Geschichte der Kaiser-Wilhelm-/Max-Planck-Gesellschaft*. Berlin, 135–194.
- Langewiesche, Dieter 2010: Die 'Humboldtsche Universität' als nationaler Mythos. Zum Selbstbild der deutschen Universität im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. *Historische Zeitschrift* (290.) 1. 53–91.
- Lichtenstein, Ernst 1970: *Der Ursprung der Pädagogik im griechischen Denken*. Hannover.
- Lohbeck, Lucas 2005: *Das höhere Schulwesen in Preußen im 19. Jahrhundert*. Marburg.
- Lüst, Reimar 2017: Der Antriebsmotor der Max-Planck-Gesellschaft: Das Harnack-Prinzip und die Wissenschaftlicher Mitarbeiter. In: Hoffmann, Dieter – Kolboske, Birgit – Renn, Jürgen (Hgg.): *„Dem Anwenden muss das Erkennen vorausgehen”. Auf dem Weg zu einer Geschichte der Kaiser-Wilhelm-/Max-Planck-Gesellschaft*. Berlin, 5–120.

- Martin, Bernd 1989: Martin Heidegger und der Nationalsozialismus – der historische Rahmen. In: Martin, Bernd (Hg.): *Martin Heidegger und das 'Dritte Reich': ein Kompendium*. Darmstadt, 14–50.
- Menze, Clemens 1965: *Wilhelm von Humboldts Lehre und Bild vom Menschen*. Ratingen bei Düsseldorf.
- Menze, Clemens 1975: *Die Bildungsreform Wilhelm von Humboldts*. Hannover.
- Moraw, Peter 2001: Universitäten, Gelehrte und Gelehrsamkeit in Deutschland vor und um 1800. In: Schwinges, Rainer C. (Hg.): *Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells*. Basel.
- Nipperdey, Thomas 1984: *Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat*. München.
- Nipperdey, Thomas 1986: Preußen und die Universität. In: Nipperdey, Thomas: *Nachdenken über die deutsche Geschichte*. München, 140–155.
- Oelkers, Jürgen 2012: „Ist Bildung der Kern des Humanismus?“ Előadás az Universität Zürich rendezésében. <https://www.ife.uzh.ch/dam/jcr:00000000-4a53-efcc-ffff-ffffc993133e/ZuerichHumanismus.pdf> – utolsó letöltés: 2012. március 15.
- Paletschek, Sylvia 2001: Verbreitete sich ein 'Humboldt'sches Modell' an den deutschen Universitäten im 19. Jahrhundert? In: Schwinges, Rainer C. (Hg.): *Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells*. Basel, 75–104.
- Paletschek, Sylvia 2002: Die Erfindung der Humboldtschen Universität. Die Konstruktion der deutschen Universitätsidee in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. *Historische Anthropologie* (10.) 2. 183–205.
- Pléh Csaba 2015: A tudománypolitika és a menedzserek. *Századvég* (ú. f. 77.) 3. 61–76.
- Renn, Jürgen – Kant, Horst – Kolboske, Birgit 2017: Stationen der Kaiser-Wilhelm-/Max-Planck-Gesellschaft. In: Hoffmann, Dieter – Kolboske, Birgit – Renn, Jürgen (Hgg.): *„Dem Anwenden muss das Erkennen vorausgehen“. Auf dem Weg zu einer Geschichte der Kaiser-Wilhelm-/Max-Planck-Gesellschaft*. Berlin, 5–120.
- Ringer, Fritz K. 1969: *The Decline of the German Mandarins: The German Academic Community, 1890–1933*. Cambridge, MA.
- Ropolyi László 2018: „... ahol áru és árulás van ...”. In: Ungvári Zrínyi Imre (szerk.): *A szellem korrumpálása? A VII. Kolozsvári Alkalmazott Etikai Konferencia előadásai 2018. február 24.* Kolozsvár, 51–70.
- Rüegg, Walter 1997: Der Mythos der Humboldtschen Universität. In: Krieg, Matthias – Rose, Martin (Hgg): *Universitas in theologia – theologia in universitate. Festschrift für Hans Heinrich Schmid zum 60. Geburtstag*. Zürich, 155–174.
- Schelsky, Helmut 1963: *Einsamkeit und Freiheit. Idee und Gestalt der deutschen Universität und ihrer Reformen*. Hamburg.
- Schwendtner Tibor 2004: Felsőoktatási deform. *Népszabadság* 2004. február 18. 12.
- Schwendtner Tibor 2016: *Heidegger és a nemzetiszocializmus. Tanulmányok*. Budapest.
- Schwendtner Tibor 2017: Filozófusok és hivatalnokok. Megjegyzések a Berlieni Egyetem alapításához. *Magyar Pedagógia* (117.) 4. 381–397.
- Schwendtner Tibor 2018: Humboldt közoktatási reformjai emberképének fényében. In: Sárkány Péter – Schwendtner Tibor (szerk.): *A filozófia szerepe a neveléstudományban*. Eger, 63–83.

- Schwinges, Rainer C. (Hg.) 2001: *Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells im 19. und 20. Jahrhundert*. Basel.
- Schwinges, Rainer C. 2001: Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells. Eine Einführung. In: Schwinges, Rainer C. (Hg.): *Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells im 19. und 20. Jahrhundert*. Basel, 1–13.
- Tenorth, Heinz-Elmar (Hg.) 2012: *Geschichte der Universität Unter den Linden. Gründung und Blütezeit der Universität zu Berlin 1810–1918*. Berlin.
- Tenorth, Heinz-Elmar 2012: Eine Universität zu Berlin, Vorgeschichte und Einrichtung. In: Tenorth, Heinz-Elmar (Hg.): *Geschichte der Universität Unter den Linden. Gründung und Blütezeit der Universität zu Berlin 1810–1918*. Berlin, 3–75.
- Tenorth, Heinz-Elmar 2012b: Verfassung und Ordnung der Universität. In: Tenorth, Heinz-Elmar (Hg.): *Geschichte der Universität Unter den Linden. Gründung und Blütezeit der Universität zu Berlin 1810–1918*. Berlin, 77–130.
- Tenorth, Heinz-Elmar 2018: *Wilhelm von Humboldt. Bildungspolitik und Universitätsreform*. Paderborn.
- Treß, Werner 2012: Professoren – Der Lehrkörper und seine Praxis zwischen Wissenschaft, Politik und Gesellschaft. In: Tenorth, Heinz-Elmar (Hg.): *Geschichte der Universität Unter den Linden. Gründung und Blütezeit der Universität zu Berlin 1810–1918*. Berlin, 131–207.
- Trischler, Helmuth 2017: Harnacks „Großbetrieb der Wissenschaft“ in der Kaiser-Wilhelm-/Max-Planck-Gesellschaft. In: Hoffmann, Dieter – Kolboske, Birgit – Renn, Jürgen (Hgg.): *„Dem Anwenden muss das Erkennen vorausgehen“. Auf dem Weg zu einer Geschichte der Kaiser-Wilhelm-/Max-Planck-Gesellschaft*. Berlin, 269–286.
- Trowler, Paul 2010: UK Higher Education: Captured by New Managerialist Ideology? In: Meek, V. Lynn et al. (eds): *The Changing Dynamics of Higher Education Middle Management*. Dordrecht, 197–212.
- Walther, Helmuth G. 2001: Reform vor der Reform. Die Erfahrungen Wilhelm von Humboldts in Jena 1794 bis 1797. In: Schwinges, Rainer C. (Hg.): *Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells*. Basel, 33–52.
- Wehler, Hans-Urlich 1989: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1700–1815*. München.
- Winkler, Heinrich August 2005: *Németország története a modern korban*. I. Budapest.
- Wittrock, Björn 1993: The Modern University: The Three Transformations. In: Rothblatt, Sheldon – Wittrock, Björn (eds): *The European and American University since 1800. Historical and Sociological Essays*. Cambridge, 303–362.
- Ziman, John 1996: 'Post-academic Science': Constructing Knowledge with Networks and Norms. *Science Studies* (9.) 1. 67–80.